

Aydınlanma Dönemi Mucize Eleştirileri: Hume Ve Spinoza

Miracle Criticisms Of The Enlightenment Age: Hume And Spinoza

Özet

Aydınlanma Döneminin karakteristik özelliklerinden birisi mucize eleştirileridir. Hume, Hıristiyan inancının önemli bir parçası olan mucizenin varlığını doğa yasalarının çiğnenmesi olarak görür. O, deneyci bir filozof olarak doğa yasalarının değişmez ve zorunlu olduğunu düşünür, mucize olgusunu doğa yasalarının çiğnenmesi olarak görür. Ona göre, dinlerde anlatılan ve gelenek yoluyla aktarılan mucizeler bir tanıklığın sonucu ortaya çıkmıştır. Ama tanıklık Hume için mucizeyle ilgili hiçbir zaman güvenilir bir temellendirme vermez. Hume'a göre, insanın tanıklığı, ancak onun kendi duyularına, deneyimlerine ve duyular yoluyla deneyimden çıkardığı akıl yürütmelere

Dilek Fesli¹, Taşkın Ketenci²

Abstract

One of the characteristics of the Enlightenment Age is the miracle criticisms. Hume defines the concept of miracle, which is an important part of the Christian faith, as “the violation of the laws of nature”. As an empiricist, he sees the miracle cases as a violation of natural laws;

however, he thinks the laws of nature are unchangeable and permanent. Besides, the miracles transmitted through traditions in religions are occurrences confirmed by witnesses, which however, never provides, Hume claims, a reliable ground for confirmation. According to Hume, testimony by men is reliable only if it is based on observers' sense experiences themselves and/or deductions

1 Doktora Öğr., Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, dilekbarutcu@hotmail.com

2 Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Felsefe Bölümü, taskinerketenci@gmail.com

dayanırsa güvenilirdir. Spinoza ise bir rasyonalist olarak “mucize” kavramını ele alır. Tanrı ya da Doğa (*Deus sive Natura*) Spinoza felsefesinde başsız sonsuz gerçekliğin tümünü ifade eden merkezi kavramdır. Bu gerçeklik sonsuz bir etkileşim ağına işaret eder. Tanrı’da her şey birbirine kesintisiz bir şekilde bağlanır. Olan biten her şey onun tabiatından zorunlulukla çıkar. Her şey ancak Tanrı’da ve Tanrısal yasalar yoluyla tasarlanmalıdır. Bu yasalar mantığın, matematiğin, devimin yasalarıdır. Tanrının (doğanın) evrensel yasaları karşısında mucizeleri ileri sürmek doğa yasalarına aykırı düşündür. Spinoza ve Hume’un mucize eleştirileri birçok yönden benzerlik gösterir. Ancak Hume bir deneyci olarak mucizenin olanaksızlığını savunurken buna karşılık Spinoza Tanrı kavramından yola çıkarak mucizenin olanaksızlığını savunur.

Anahtar Kelimeler: Akıl, Aydınlanma, Batıl İnanç, Mucize.

from those sense experiences. As a rationalist, Spinoza also deals with the concept of “miracle”. God/Nature is a central concept that expresses all the eternal reality in Spinoza’s philosophy. This reality indicates a boundless interaction network. In God, everything is connected to one another without interruption. All goings-on spring by necessity from His nature. Everything must be thought to have been designed by God and via divine laws. These are the laws of mathematics, logic, and motion. All claims of miracles in the face of God’s universal laws are a way of thinking contrary to the laws of nature. Spinoza and Hume’s miracle criticisms have similarities in many ways. As an empiricist, Hume asserts impossibility of miracles mostly on grounds of considerations based on experience, whereas Spinoza, as a rationalist, asserts impossibility of miracles as departing from the concept of God.

Keywords: Enlightenment, Mind, Miracles, Superstition.

Giriş

Ayдынlanma dönemi felsefesi içerisinde değerlendirilen filozofların pek çok ortak noktası vardır. Aydınlanma Dönemi filozofları, içinde yaşadıkları çağa karşı eleştirel bir tutum içerisindeyler. Akıl ayдынlanma dönemi filozoflarının çağlarını ayдынlatma amaçlarının dayanak noktasıdır. Eleştirilerini temellendirmek amacıyla sarsılmaz bir hareket noktası olarak aklın ele alınması Aydınlanma Döneminin “akıl çağı” olarak adlandırılmasına neden olur. Akıl kavramına eşlik eden bir diğere temel ortak sorunsal da bilgi hakkındadır. Aydınlanma filozofları öncelikle aklın ve bilginin ne olduğunu belirleyerek çağlarına önyargılar ve batıl inançlar konusunda yol göstermeye çalışırlar. Aydınlanma düşünürleri din olgusunu farklı açılardan ele alsalar da, hepsinin ortak kaygısı din alanının bir iktidar aracı haline dönüşmesidir. Dinin iktidar aracı haline dönüşmesinin başlıca kaynağı ise mucize anlatıdır. İşte bu nedenle Bacon’dan başlayarak Spinoza, Hume, Locke, Paine, Hobbes ve Kant çalışmalarıında mucize kavramına özel bir önem vermişlerdir.

Bu filozoflar dinsel inancın mucize üzerine temellenmediğı yeni bir dini yaklaşımının temellerini araştırmaktadırlar. Aydınlanmacı düşünürlerin bu konu karşısındaki tutumunun en açık ifadelerini Kant’ın “Aydınlanma Nedir? Sorusunun Yanıtlanması” başlıklı kısa çalışmasında görebiliriz (Kant, 2005, s. 163). Aydınlanma, öncelikle toplumsal, dini ya da siyasi otorite karşısında eleştirel tavır alabilen, bu otorite merkezlerinin normlarını sorgulama cesareti olan bir insan tipi talep etmektedir. Ona göre “Aydınlanma, insanlığın bir bütün olarak başkalarının rehberliğı olmaksızın, dinsel konularda kendi aklını iyi bir biçimde ve güvenilir bir şekilde kullanması durumunda olması”dır (Kant, 2005). Kant için din konularında ergin olmayış en tehlikeli toplumsal durumdur. Bu yüzden o, “ben, insanın kendi suçu olan ergin olmama durumundan çıkış anlamında ayдынlanmanın odak noktasını özellikle dini konularda ortaya koydum” der (Kant, 2005). Dinsel dogmalara ve geleneksel inanışlara eleştirel gözle bakabilmek, özgür düşünme ve eylemenin yolunu açan şeydir.

Aydınlanma Dönemi mucize eleştirilerine geçmeden önce, mucizenin farklı dinlerde ne anlama geldiğini ve nasıl karşılık bulunduğunu belirtmek ge-

rekmedir. Çünkü, mucize sözcüğünün farklı diller ve dinlerdeki imlemi mucize hakkında felsefe yapma biçimini de belirlemektedir. Özellikle mucize sözcüğünün İngilizce’de sahip olduğu anlam, mucize eleştirilerine de temel oluşturmaktadır.

Mucize kelimesinin İngilizce karşılığı “miracle”dır ve Latince “miraculum”dan türemiştir. Kelime, “tanrısal bir güç tarafından meydana getirilen harikulade olay” anlamına gelmektedir (Audi, 1995). Eski Ahit’te mucize “pele” ve “nifla” kelimeleriyle “Tanrı’ya atfedilen harikulade şeyler ve işler” anlamına gelir. Yahudi inancında mucize, “Tanrı’nın insanlar üzerindeki gücünü ve iradesini ortaya koymak için tarihe müdahale etmesi” olarak da tanımlanır (Gürkan, 2005, s. 353). Yeni Ahit’te “terata”, “dunameis” ve “semeia” kelimeleri harikulade hal (terata), mucizenin ortaya çıkmasını sağlayan tabiatüstü güç (dunamis) ve mucizenin nihai gayesi olan delil (semeion) olma vasfına işaret etmektedir (Gürkan, 2005, s. 354). İncil’de İsa’nın peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan harikulade olay” olarak tanımlanır (Bulut, 2005, s. 350). İslam Ansiklopedisinde mucize kavramı, “bir şeye güç yetirememek anlamındaki acz kökünden türeyen mucizin (aciz bırakan) isim şeklidir” diye tanımlanmaktadır (Bulut, 2005, s. 350). İngilizce’de *miracle* sözcüğü ile Arapça’dan Türkçeye geçen “mucize” sözcüğü arasında küçük ama önemli anlamsal farklılıklar vardır. İngilizce’de mucize olgusunun temelini, tanık olanda ya da dinleyende *hayranlık uyandırıcı bir şeyin parçası olma* fikri oluşturur. Burada hayranlık-şaşma duygusu ile mucizeyi gerçekleştirene ve Tanrıya duyulan içten bir bağlılık söz konusudur. Buna karşılık Türkçe “mucize” sözcüğünde, “acz” içinde bulunma temelde yatmaktadır. Mucizeye tanık olan ya da mucizeyi dinleyende, mucizeyi yaratan karşısında *acziyet* duygusu hissetme temelde yatar. Türkçe’de mucize, kişiyi *acz içinde* bırakırken, İngilizcede *hayranlık-şaşma duygusu* uyandırma işlevini üstlenmektedir. İngilizcedeki ve diğer Batı dillerinde de içerilen bu anlam, Aydınlanma filozoflarının eleştirilerinin yoğunlaştığı bağlamlardan birini ortaya koyar: Mucizeden söz ederek oluşturulan hayranlık-şaşma duygusu, dinsel bağlamda iktidar kurmanın dayanaklarından birisidir.

Mucize kavramının farklı şekillerde tanımlanması söz konusu olsa da, bütün tanımların ortak noktası mucize kavramının üç özelliğine işaret eder: Bunlardan ilki; bir mucizenin Tanrı ile bağlantılı bir olay olması ve sadece peygamberler aracılığıyla olağanüstü bir şekilde gerçekleşmesi, ikincisi; mucizenin peygamberliğini iddia eden kişinin iddiasından hemen sonra ortaya çıkmış olmasıdır (Bulut, 2005, s. 350). Üçüncüsü ise mucizeye tanık olanın karşı karşıya kaldığı olayda Tanrı'nın yüceliğini ve mucizeyi yaratanın peygamberliğini tecrübe etmesidir. Mucizeye tanık olan, şaşılacak bir şeyde kendi acziyetini görmektedir.

Eski Ahit'te Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi, elinin parıltılı bir ışık vermesi, asasıyla denizi ortadan ikiye yarması; Yeni Ahit'te İsa'nın ölüleri diriltmesi (Matta 18-26, Markos 5:21-43, Luka 8:40-56), felçlileri dokunarak iyi etmesi (Matta 1-8, Markos 2:1-12, Luka 5:17-26)), gökten yiyecek dolu bir sofraya indirmesi (Matta 13-21, Markos 6:30-44, Luka 9:10-17, Yuhanna 6:1-14), su üzerinde yürümesi (Matta 22-33, Markos 6:45-52, Yuhanna 6:16-21) en bilinen mucizeleridir. Fakat Yeni Ahit'te yer alan en büyük mucize, aynı zamanda Hıristiyan teolojisinin de merkezinde bulunan Tanrı'nın enkarnasyonu olan İsa Mesih'in dirilmesi ve göğe yükselmedir. Yeni Ahit'in dört kitabının (Matta, Markos, Yuhanna, Luka) baştan sona İsa'nın mucizeleriyle dolu olması ve İsa'dan sonra geleneği devam ettiren azizlerin kerametlerinin de çokça olması Hıristiyan inancının mucizelere verdiği önemi göstermektedir.

Aydınlanma Dönemi mucize eleştirilerine bakıldığında biri rasyonalist diğeri deneyci iki filozofu, Spinoza ve Hume'u, ortak bir noktada birleştiren mucize hakkındaki eleştirileridir. Spinoza kesin bilginin akıldan elde edildiği kabulüyle mucize kavramına yönelirken, Hume aynı sorunu deneye dayalı bir bakış açısıyla ele almaktadır. Sorunu ele alma yöntemleri farklı olmakla birlikte Spinoza'nın ve Hume'un mucize sorununu konu edinmelerinin ardında ortak kaygılar vardır: insan aklının korku nedeniyle hurafelere teslim olması ve "özgür yargıların" yerine "önyargıların" hâkim olduğu bir anlayışın gerek kişilerarası gerekse de siyasal ilişkileri belirlemesi. Hume da Spinoza gibi mucizelere duyulan ilginin önyargılara yol açtığını savunur. Hatta Hume Spinoza'dan daha ağır ifadeler kullanarak, mucizelere "tanıklık" yaptığını iddia edenlerin "düzenbaz" ve "sahtekâr"dan başka bir şey olmadıklarını söyler.

“Aydınlanma Dönemi” ifadesi böylelikle bir felsefe yapma yolundan çok felsefe yapmanın amacına dair bir imlem taşır ve bu amaç deneyciliği olduğu kadar akılcılığı da kapsar.

Hume ve Mucize Eleştirisi

İngiliz aydınlanmasının önde gelen isimlerinden David Hume, *Din Üstüne* (2016) ve *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* (2015) adlı eserleriyle Vatikan'ın yasaklı kitaplar listesinde (Index Librorum Prohibitorum) yer almıştır. Hume'un bu listede yer almasının önemli bir nedeni onun mucizeler hakkındaki düşünceleridir. Hume mucizeler hakkındaki düşünceleri kendisinden sonraki düşünürler (örneğin Feuerbach (2008) ve Paine (2016) üzerinde etkili olmuştur.

Hume iki önemli eseri *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (Hume, 2009) ve *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* (2015)'de, öncelikle aklın doğal yapısını inceler ve aklın neleri bilmeye gücünün yettiğini ortaya koymayı amaçlar. Ona göre “insan akıl yürütme yetisi olan bir varlıktır” (Hume, 2015, s. 10). Hume, böylelikle, aklın doğasının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi yoluyla, insanın kavrama gücünün hangi sınırlara değin uzanabildiğini göstermeyi amaçlar. Doğru bilginin olmazsa olmaz koşulu insanın kavrama gücünün sınırları dahilindeki nesnelere ilişkin olmasıdır. Böylelikle insanın kavrama gücünün sınırları dışında kalan yargılara bilgi ifade eden yargılarla aynı muameleyi yapmak olanaksız hale gelecek ve mucizeler -deneysel olarak bilgisi olamayacağından- inanç sahasının bir parçası olacaktır. Bu noktadan giderek de sonuçta inanç alanının belirlemediği bir siyasal yaşam ve kamusal hale gelecektir.

Hume eleştirisini, daha çok, bir duyumcu/deneyci olarak mucizeyi görenin tanıklığından yola çıkarak dile getirir. Hume “*İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*” adlı eserinin “Mucizeler” başlıklı bölümüne Hristiyan dinindeki “gerçek mevcudiyet” (Real Presence¹) sorununu ele alarak başlar (Hume, 2015, s. 135). Havariler, İsa'nın kutsal görevinin gözle görülür bir şekilde ortaya konduğu mucizelere tanık olmuştur. Daha sonra kutsal kitap ve gelenek bu tanıklığı ve mucizeleri aktarmıştır. Hume, bu noktada “Hristiyanlığın doğruluğu mu” yoksa “duyuların doğruluğu mu” daha makbuldür?” sorusunu ortaya atar

ve duyuların doğruluğunun, kutsal kitapta havarilerin tanıklığı üzerinden anlatılmış bir olayın doğruluğundan daha güçlü olduğunu savunur. Bunun aksini savunmak Hume'a göre, akıl yürütme ilkelerine tamamen aykırıdır. Bir başkasının tanıklığıyla gelen bilgi yerine duyunun bilgisi her zaman daha güvenilir olmalıdır (Hume, 2015, s. 135). Duyularımızın doğruluğu ile ilgili kanıt Hume için kesin kanıttır. Yani Hume mucize anlatılarını kendi şahsi deney tecrübemiz ile sınamamız gerektiğini savunur. Eğer duyuların kanıtlanmasından yola çıkılırsa, bu, "en köklü yobazlığı" ve "boş inancı" da yok eder (Hume, 1976, s. 89).

Hume, Hıristiyan inancının önemli bir parçası olan mucizenin varlığını doğa yasalarının çiğnenmesi olarak görür. "Bir mucize doğa yasalarının çiğnenmesidir ve doğa yasalarını sağlam ve değiştirilemez bir deneyim temellendirdiği için, bir mucizeye karşı çıkan bir tanıtlama, olgunun yapısından ötürü, deneyden yola çıkarak yapılan kanıtlama için düşünülebilecek en sağlam kanıtlama kadar sağlamdır" (Hume, 2015, s. 141). Böylelikle Hume'a göre, duyu verileri ve deneyim, doğa yasalarının değişmez ve zorunlu olduğu düşüncesinin temelidir. Deneyle ulaşılan kanıtlama, mucizeler hakkındaki diğer bütün kanıtlamaları ortadan kaldırır; hatta deney dışındaki bütün kanıtlama yolları sahtekarlıktır. Bir şey zaten doğanın içinde olup biten bir olay ise, bu mucize değildir.

Dinlerde anlatılan ve gelenek yoluyla aktarılan mucizeler bir tanıklığın sonucu ortaya çıkmıştır. Ama tanıklık, bize hiçbir zaman mucizeyle ilgili güvenilir bir temellendirme vermez. Hume'a göre insanın tanıklığı, ancak onun kendi duyularına, deneyimlerine ve bu duyu ile deneyimlerinden çıkarmış olduğu akıl yürütmelere dayanırsa güvenilirdir. Deneyimlerden çıkardığımız güvenilir akıl yürütme ise nesnelerin ve olayların art arda geliştiği konusundaki alışkanlıkla ilgilidir. Nesnelerin sürekli ya da değişken bir yapıda birlikte görünmeleri bize deneyimi verir. Hume'a göre nesnelerin birlikte görünmeleri eğer süreklirse "kanıtlama", değişkense "olasılık"tır. Bütün yargılarda en son kararı veren deney ve gözlemdir (Hume, 2015, s. 138). Hume, olgulararası ilişkilerin, akıl yürütme yoluyla temel bir ilkedan yola çıktığını savunur. Hume'un deyişiyle; "hiç deneyimlemediğimiz nesnelere, deneyimlediklerimize benzer; en alışılmış olduğunu gördüğümüz şey, her zaman en olası olandır; kanıtlamalar arasında bir karşıtlık olduğunda, geçmişteki daha çok sayıda gözleme dayalı olanları yeğlemek gere-

kir” (Hume, 2015, s. 144). Dolayısıyla Hume’a göre insan, olgulararası ilişkileri anlamak için akıl yürütmelerde bulunurken, doğada gözlemlenen ve deneyimlenen ilişkilerin birbirini takip etmesi sonucunda oluşan alışkanlığın belirleyici olduğunu düşünür. Akıl, buna dayanarak alışılmışın dışında olan ve inanılmazmış gibi görünen bir olguyu tamamen reddeder. Oysa mucize söz konusu olduğunda akıl tam da reddetmesi gereken şeyi, deneysel bilgiye aykırı düşen anlatıları, kolayca kabul etmektedir.

Hume, Aydınlanma Felsefesinin karakterini temsil ederek, doğaüstü olaylara ve mucizelere olan inancın bir toplumun genel cehaletiyle orantılı olduğu düşüncesindedir. Hume muhtemelen kendi “aydınlanmış” çağını hesaba katarak mucize anlatılarına duyulan inancın “bilgisiz”lik ve “barbar”lık göstergesi olduğunu savunur. Ona göre “bilginin hâkim olmaya başladığı” çağlara doğru ilerlendiği oranda mucize ve doğaüstü olaylara olan inanç toplumlarında azalmaya başlar (Hume, 2015, s. 147). Hume, insan bilgisinin doğayı anlamada yetersiz olduğu ilk çağlara bakıldığında, bu dönemde gerçekleşmiş olan doğa olaylarının, insanlar tarafından doğaüstü güçlerle açıklandığına dikkat çeker. İnsanın varlık yapısında bulunan bilme yetisi, onu olup biteni anlamaya, doğa olaylarına açıklama bulmaya yöneltir. İnsan bilgisinin doğayı anlamada yetersiz kaldığı durumlarda ise doğa olayları doğa üstü güçlerle, mucizelerle açıklanır; çünkü insan doğasında “olağanüstüye inanma eğilimi” de bulunur. Bu insanın varlık yapısının neden olduğu bir fenomendir. Güvenilir bir bilginin edinilmesinde deneyim ve gözlemin ağırlık kazanmasıyla her ne kadar mucize ve doğaüstü olaylara inanç azalsa da, Hume’a göre, insanın doğasında bunlara inanmaya eğilimi hep vardır². Hume mucizelere dair fikirlerin kolaylıkla kabul edilmesinin arkasında “umut” ve “korku” (Hume, 2016, s. 44) duygularının yer aldığını savunur.

Hume, bilgisizliğin hâkim olduğu toplumlarda mucizeden söz eden kişileri, “sahtekarlar” ve “yalancılar” olarak tanımlar (Hume, 2015, s. 148). Bu “sahtekâr” ve “yalancılar” bilgi bakımından yeterli düzeyde olmayan her toplumda çağlar boyunca her zaman var olmuştur. Ona göre bilgisiz bir toplumda etkili olan sahtekâr, en yüksek seviyeden, en sıradan olana kadar bütün toplumu, insan doğasındaki “olağanüstüye inanma eğilimi”nden dolayı çok kolay bir şekilde ikna edebilir (Hume, 2015, s. 149).

Hume'a göre tarih boyunca uydurulmuş ve sonradan da birer "yalan" ya da "sahtekârlık" olduğu ortaya çıkmış çok sayıda mucize anlatısı vardır. Hâlbuki "bilge insan" mucize anlatıları karşısında sorgulayıcıdır ve olayları ya da nesnelere anlamada deney ve gözlemi tek kılavuz olarak kullanır (Hume, 1976, s. 89). Bu anlayış ile doğada olup biten olaylar, doğal ilkelere dayanarak açıklanmış; doğa yasaları da mucize anlatılarıyla çiğnenmemiş olur.

Hume için, en mucizevi ve olağanüstü anlatılar, "dolandırıcılığın" ve "aptallığın" bir araya gelmesiyle oluşur. Bir mucize anlatısının yayılması sırasında mucizeyi uyduran "sahtekâr"dır ve tek amacı bundan az ya da çok fayda görmektir. Bu faydayı elde edebilmek için de inandırabileceği "aptallar" her zaman bulunduğu göre, sahtekara düşen doğru koşullarda hikayesini anlatmaktan ibarettir. Gelenek sayesinde de mucize ve doğaüstü olaylar sürekli olarak tanıkların sahte şahitliğinde aktarılıp durmuştur (Hume, 2015, s. 162). Hume'a göre, mucizeler aracılığıyla doğa yasalarının çiğnendiği düşüncesi ancak gözleme dayanarak engellenebilir. Hume'a göre dinlerdeki herhangi bir mucizeye inanmak, anlama yetisinin tüm ilkelerini yıkmak ve deneyimin karşısına boş inancı koymak demektir (Hume, 2015, s. 163-164).

Sonuç olarak Hume, *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* adlı eserinin *Mucizeler*'i konu aldığı bölümünde, olağanüstü olan şeylerin güvenilirliğini azaltan şu dört temel ilkedен söz eder:

- 1- Tarihin tümünde, yanlışya düşmedikleri konusunda bize güven verecek türde kuşkuya yer bırakmayacak biçimde sağduyulu, eğitilmiş ve bilgili insanların bir mucizeye şahitlik ettiği görülmez (Hume, 2015, s. 144).
- 2- Hiç deneyimlemediğimiz nesnelere, deneyimlediklerimize benzer; en alışılmış olduğunu gördüğümüz şey, her zaman en olası olandır; kanıtlamalar arasında bir karşıtlık olduğunda, geçmişteki daha çok sayıda gözleme dayalı olanları yeğlemek gerekir (Hume, 2015, s. 144).
- 3- Bütün doğaüstü ve mucizevi anlatıların daha çok bilgisiz ve barbar uluslar arasında yaygın olduğu görülür, ya da uygar halk bunlardan birini kabul etmişse, bu halkın onları, bilgisiz ve barbar atalarından aldıkları görülecektir (Hume, 2015, s. 146).

4- Olağanüstü şeyler konusunda, hatta uydurma olduğu açıkça ortaya çıkarılmayanlar konusunda bile, sonsuz sayıda görgü tanığı tarafından karşı çıkılmayan hiçbir tanıklık yoktur. Böylece mucize, tanıklığın saygınlığını yıkmakla kalmaz, tanıklık da kendi kendini yıkar (Hume, 2015, s. 149-150).

Ona göre doğanın gözlemlenmesi ve deneyimler dışında sunulan hiçbir şey akıl için güvenilir bir kaynak değildir. Hume'a göre, insanlarda mucizelere inanmaya karşı bir eğilim yaratan şey "şaşma, hayret ve hayranlık duygusu"durDoğanın gözlemlenmesinden ve deneyden çıkabilecek herhangi bir olgu, şaşma ve hayret duygusunun yarattığı tutkuyla mucizelerden çıkarılır. Dolayısıyla mucizeye inanan insan, anlatılan olayların kanıtlanmasına gerek duymaz, yargı gücünü bu olayları incelemek ve sorgulamak için kullanmaz.

Spinoza ve Mucize Eleştirisi

Spinoza'ya göre mucize anlatılarının temeli onun "sıradan insan" adını verdiği bir insan tipinin düşünme biçiminde yatar. Mucize söylemi hakkında Spinoza da Hume gibi düşünür ve mucizenin "sıradan insan"da, dini konularda şiirsel bir anlatıma eşlik eden hayranlık duygusunu güçlendirdiğini ifade eder (Spinoza, 2016, s. 128). Ancak her iki filozof arasında konuyu ele alış yöntemleri açısından farklılıklar bulunur. Hume bir empirist olarak mucize hakkındaki deneyimden hareket ederek mucizenin olanaksızlığını savunur. Buna karşılık Spinoza bir rasyonalist olarak salt kavramdan -Tanrı kavramından- yola çıkarak mucizenin olanaksızlığını savunmaktadır. Bu bakımdan Spinoza ve Hume arasında sonuç açısından değilse de, yöntemsel açıdan önemli farklılıklar söz konusudur. Aklın neliğine ve doğru işletilmesine dair rasyonalist ve empirist yöntem arayışları Spinoza ve Hume'un kaleminde giderek, somut bir problem alanında aynı sonuca varmaktadır.

Spinoza'nın mucize hakkındaki düşünceleri onun tanrı kavramı hakkındaki düşünceleriyle başlar. O, Tanrı'yı doğanın dışında bir yerde görmez. Bunu Ethika I.5'te şöyle dile getirir: "Evrende aynı doğaya ya da aynı sığata sahip iki ya da daha fazla töz olamaz" (Spinoza, 2011, s. 39). İki ayrı töz olmayacağı için Tanrı doğadan ayrı bir töz değil doğanın kendisidir. Tanrı (eş deyişle Doğa) var olmak için başka hiçbir şeye gereksinim duymadığından

tözdür ve tektir. Evrende bulunan her şey onun farklı farklı tezahürleridir yalnızca: “Tanrı, yani her biri ezeli-ebedi ve sınırsız özünü ifade eden sonsuz sıfatlardan ibaret olan töz zorunlu olarak vardır” (Spinoza, 2011, s. 53).

Spinoza'nın geleneksel inanç biçimlerine ve insan biçimci Tanrı anlayışına eleştirisi açık bir şekilde Ethika'nın on beşinci önermesinden itibaren başlar. Ona göre çoğu insan, Tanrı'nın bir insan gibi ruhu ve bedeni hatta duyguları olduğunu hayal eder. O yüzden bu insanlara göre, Tanrı kızar, cezalandırır, affeder ve ödüllendirir. Cezalandırıcı ve ödül verici Tanrı Spinoza'ya göre insan biçimci bir Tanrı anlayışının sonucudur ve sonlu niteliğin -insani özelliklerin- sonsuz töze -Tanrı'ya- atfedilmesidir. Ancak bu noktada çelişkili bir durum söz konusudur. Çünkü Tanrı bir yanda insani özelliklerle düşünülürken diğer taraftan da maddi tözden arınmış sadece ruhsal bir töz ve sonlu maddi tözün yaratıcısı olarak düşünülmektedir (Spinoza, 2012, s. 84). Tanrı sonsuz töz olduğundan maddi dünya da Tanrı'nın algılayabildiğimiz sonsuz hallerinden bir tanesidir. Spinoza'ya göre Tanrı'nın yasaları aslında doğanın yasalarıdır (Spinoza, 2011, s. 77).

Spinoza, Ethika'da tek tanrılı dinlerin Tanrı anlayışlarına karşı çıkmış, bu dinlerin Tanrı'yı insan biçimci düşünmelerini, Tanrı'ya yaratıcı sıfatı vererek onu evreni aşan bir niteliğe bürümelerini ve Tanrı'nın aşkın bir varlık olarak görülmesini eleştirir. Ona göre, Tanrı'yı üstün/mükemmel olarak nitelemek, ona doğadan farklı bir doğa atfetmek anlamına gelir. Oysa Spinoza'ya göre “var olan her şey mutlaka şu ya da bu şekilde Tanrı'nın doğasını ya da özünü ifade eder” (Spinoza, 2011, s. 131).

Tanrı'ya mevcut tek tanrılı dinsel bakış açılarının dışında bir noktadan bakan Spinoza'ya göre geleneksel inanışlar, insanlarda önyargılara ve batıl inanç biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin “sıradan insan”ın inancına göre “Tanrı her şeyi insan için, insanı da kendisine tapsın diye yaratmıştır” (Spinoza, 2011, s. 133). Bu düşüncenin en tipik örneği evrende var olan her şeyi Tanrı'nın belli bir amaca göre yarattığı fikirdir. İnsanların böyle bir inancın doğru olduğuna inanmalarının nedeni, insanın daha var olduğu günden beri arzularının farkında olmasıdır. Ona göre insan her şeyden önce isteyen bir varlıktır: kendine faydalı olanı ister ve belli bir amaç doğrultusunda hareket eder. İnsanların amacı ise her zaman kendi çıkarlarıdır. Bu yüzden ev-

rende meydana gelen olayların hep son nedenine bakarlar ve basit bir akıl yürütme yaparlar: Onlara fayda sağlayan ve işlerini gören araçlar evrende hazır bir halde bulunmaktadır. Bu araçları insan kendisi yapmadığının farkındadır. Bu düşünce insanları, doğadaki araçları “onlar için yaratan bir yaratıcı” olduğu inancına götürmüştür. Fakat insanlar, böyle bir yaratıcının nasıl olduğunu bilmedikleri için onu kendi hayalleriyle kendi karakterlerine uygun bir biçimde düşünme eğiliminde olmuşlardır. Spinoza’ya göre bu düşünce daha sonraları batıl inanca dönüşmüş ve evrende insanın faydasına olmayan örneğin fırtına, afet gibi doğa olayları da Tanrı’ların insanlara kızıp onları cezalandırma yolu olarak görülmüştür. Bütün bunlar Spinoza’ya göre doğanın nedenlerinin sıradan insan aklı tarafından araştırılmamasının sonucudur.

Spinoza’nın yukarıda özetlenmeye çalışılan Tanrı anlayışı kutsal kitaplardaki Tanrı, peygamberlik ve mucize kavramlarına dayalı anlatımları kabul etmeyen ve bunları eleştiren bir yaklaşımdır. Ona göre Tanrı doğadan ayrı bir yerde aşkın bir varlık, peygamberler de onun elçileri değildir. Hemen hemen bütün dinlerin öğretilerinde önemli yer tutan mucize ise doğa yasalarını çiğnediği için Spinoza’ya göre imkânsızdır. Spinoza için, sıradan insanın doğayı açıklamak için kullandığı tüm bu kavramlar, sadece “hayal gücünün yarattığı birer resim”den ibarettir (Spinoza, 2011, s. 153).

Spinoza’ya göre, “sıradan insan”, anlama yetisini aşan konularda ya da doğada meydana gelen bir olayın nedeni hakkında bir bilgiye sahip olmadığında, bunu tanrısal bir bilgiye yorar ve doğa nedenselliği içinde meydana gelen herhangi bir olayı tanrının işi olarak görür. Aslında bu, bir bakıma, “sıradan insan” için mevcut durumdaki en yakın çözüme sarılma biçimidir. O, kendisinin anlama yeteneğinin dışında olan, hiç fark edemediği ya da daha önce hiç karşılaşmamış olduğu ve bu yüzden de bilgisi dâhilinde olmayan olaylar için Tanrı’nın gücü ve esirgeyiciliğinden bahseder. Bu kabulden hareketle de, kendince, tanrının varlığının kanıtını da ortaya koyduğu düşüncesine kapılır.

Spinoza’nın “sıradan insan” ifadesiyle kastettiği, doğanın nedenlerini doğanın kendisinde aramayan, aksine doğa nedenselliği içinde gerçekleşen olayları tanrısal bir güce atfeden ve onun esirgeyiciliği ve kudretine yoran insan tipidir. Hatta bu insan tipine göre, doğa nedenselliğini doğanın kendi içinde aramak Tanrı’yı reddetmektir. Hâlbuki Spinoza’ya göre doğada gerçekleşen

herhangi bir olayın nedeni, yine doğadadır, yani Tanrı'dadır. Doğa, var olan olayların nedenlerini sorguladığımızda bir cevap olarak karşımızda durur.

Doğa olayları, mitler ve dinsel söylemler aracılığıyla aktarıldığından, sıradan insan için, doğa olayları Tanrı'nın işi ya da mucizesi olarak görülmektedir. Bundan dolayı Spinoza'ya göre bu insan, tanrının yaratıcılığı ve kudreti karşısında sonsuz bir hayranlık duyar ve onu en çok şaşkınlığa uğratan şeyi duymayı arzular. Onu en çok şaşkınlığa uğratan şey, -yani bir mucize duyma- arzusu karşısında, doğal nedenleri doğanın kendisinde arayıp bulma düşüncesi tanrının varlığı ve kuderti düşüncesine aykırıdır. Çünkü böyle bir düşünce, bu insanlara göre, Tanrı'ya olan hayranlığı yok eden bir durumdur. Oysa Spinoza'ya göre sıradan insana özgü bu düşünme biçimi doğal nedenleri tamamen yok saymak ve görmezden gelmektir.

Spinoza, doğa ve mucizeler hakkındaki görüşlerini aşağıdaki sıralamayla özetler:

1. Tabiata aykırı hiçbir şey gerçekleşemez ve o sabit, değişmez, sonsuz bir düzene sahiptir.

2. Mucizeler, ne tanrısal özü, ne Tanrı'nın varoluşunu, dolayısıyla da ne de esirgeyciliğini tanımamızı sağlar. Tüm bunlar, tabiatın sabit ve değişmez düzeninden hareketle çok daha iyi kavranır (Spinoza, 2016, s. 119).

Spinoza'ya göre Tanrı, eğer mucizelerle kendini gösteriyorsa, bu Tanrı'nın doğa yasalarına aykırı bir şey yaptığını söylemektir. Tanrı'nın doğa yasalarına aykırı bir şey yaptığını söylemek, aslında, Tanrının kendi doğasına da aykırı davranması anlamına gelmektedir. Spinoza'ya göre, mucize anlatımlarında olduğu gibi, doğanın evrensel yasalarını hiçe sayan bir durum, Tanrı'nın kendi kendisiyle çelişmesi anlamına gelmektedir.

Spinoza doğa yasalarının bir zorunluluk içerdiğini ve bu yüzden de bütün bu kural ve yasalarının evrensel olduğunu vurgular. Ona göre doğada değişmez ve katı bir nedensellik vardır. Doğada, doğanın kendi nedenselliği dışında hiçbir şey gerçekleşmez. Hatta Spinoza'ya göre buradan bir Tanrı fikri çıkarılacaksa, bu fikir doğadaki gücün sonsuz olmasından ve doğanın evrensel yasalarından çıkarılabilir. Doğanın evrensel yasaları ve doğanın gücünün sonsuz olması, Tanrı'nın gücü ve değişmez yasalarının olduğunun göstergesidir. Aksi takdirde

Tanrı fikri, eğer doğa yasalarını ve doğanın gücünü dışlıyorsa, o zaman bu, Tanrı'nın güçsüz bir doğa ve verimsiz bir kurallar bütünü yarattığı ve her şeye her zaman müdahale etmek zorunda kaldığı anlamına gelir (Spinoza, 2016, s. 121).

Spinoza'ya göre doğa, kendi nedenselliği içinde, değişmez yasalarca yönetildiğinden mucize gibi bir kavram ancak onu düşünen insanın zihnindedir. Mucize kavramının ortaya atılması doğa nedenselliğinin kavranmadığının göstergesidir. Spinoza, “[T]abihiyat sabit ve değişmez düzene uyar. Bundan dolayı apaçık ortaya çıkan şudur: mucize sözcüğü yalnızca insanların fikirlerine göre bir anlam taşıyabilir. O yalnızca, tabii nedenini, bize tanıdık gelen bir başka şeyi örnek olarak açıklayamadığımız bir eserdir” (Spinoza, 2016, s. 121) diyerek başka bir düşünme yolundan hareketle mucize konusunda bütün kapıları kapatır. Dolayısıyla Spinoza mucize için; “kuşkusuz, tabii şeylere ilişkin ilkelerle, yani tabii ışık sayesinde tanınmış ilkelerle nedeni açıklanamayacak olan şeyin mucize olduğunu söyleyebilirim” der (Spinoza, 2016, s. 121). Böyle bir şey de olanaksız olduğundan mucize diye bir şey hiç olmamıştır. Ama bu mucize anlatıları “sıradan insan”ın zihninde varolmaya devam eder.

Doğanın evrensel yasaları karşısında, mucizeleri ileri sürmek, doğa yasalarına aykırı bir şekilde düşündürmektir. Ona göre, “sıradan insan” mucize kavramına bir Tanrı kanıtlanması olarak sarılırken, aslında bu, Tanrı'nın varlığından şüphe duymaya yol açar. Çünkü Spinoza'ya göre, aslında evrendeki değişmez ve şaşmaz düzeni gördüğümüz zaman ancak Tanrı'nın var olduğunu düşünebiliriz.

Doğanın yasalarını bilmek, onun ilk nedenlerini belirlemek ve doğa yasalarının nasıl işlediğini bilmek, Tanrı'nın iradesi denilen şeyin bilgisidir aslında. Böylece Tanrı hakkındaki bilgi doğanın kendisinden elde edilebilir. Doğa yasalarının evrenselliği ve değişmez düzeni Tanrı'nın sınırsızlığını, sonsuzluğunu yani Tanrı'nın bilgisini verir.

Kutsal Kitap içinde anlatılan birçok doğa olayı Tanrı'ya bağlanır. Doğa olaylarının tanrısal bir görünüm altında bu şekilde sunulması, Tanrı'ya olan hayranlığı pekiştirir. Hâlbuki Spinoza'ya göre Kutsal Kitap, doğanın ve doğal nedenlerin açıklandığı yer olmaktan çok, insanların hayal gücüne hitap eden, onların zihinlerinde hayranlık uyandıran bir kitaptır. Kutsal kitapta doğaüs-

tü gibi anlatılan her şey doğal nedenlerle oluşmuştur. Fakat doğal nedenleri olduğu gibi vermek, toplumda bir etki ve heyecan yaratmayacağı için Kutsal Kitap, bunu şiirsel bir dile çevirir ve asıl amacı olan halkın arasında dindarlığı yaratmaya ve yaymaya çalışır. Mucizeler onları anlatanlar tarafından bir gerçekmiş gibi yansıtılırlar. Halbuki burada anlatılan gerçeklik değil, anlatanın hayal gücüdür. Spinoza'ya göre gerçek ve hayal gücünü birbirinden ayırmak için yığınların kavrayışından uzaklaşmak gerekir.

Değerlendirme

Hume ve Spinoza'nın bir olgu olarak “mucize” ve bir kavram olarak “mucize” hakkındaki incelemeleri hala güncelliğini korumaktadır. İnsan dinsel inanç alanına sahip bir varlık olarak evrende biriciktir. Böylesi bir alanın taşıyıcısı olmak da insanı insan kılan niteliklerden biridir. Ne ki, dinsel inanç alanı eş zamanlı olarak farklı katmanlarda insanlararası ilişkilerin önemli kesişme noktalarından birisidir. Gerek kişilerarası ilişkilerde gerekse de kamusal alandaki ticaretten siyasal alana, eğitimden uluslararası ilişkilere kadar pek çok insanlararası ilişki mecrası –ister negatif isterse de pozitif anlamda olsun– dinsel inanç alanıyla yakın ilişki içerisinde biçimlenir. Dinsel inanç alanını oluşturan öğelerin felsefi bir gözle incelenmesi bu bakımdan hayatidir. Hume ve Spinoza kendi çağlarındaki temel sorunsallar açısından dinsel –Hristiyan– inanç alanının mimarisinin önemli öğelerinden olan “mucize” temasını ele alarak filozof ve çağı arasındaki ilişkinin güzel bir örneğini serimlerler. Hume Spinoza'nın eleştirilerinin anlamını bilhassa ülkemiz ilahiyatçılarının ülkemizdeki kimi sorunlar açısından ele almalarında sayısız yararlar vardır.

Hülâsa: Aydınlanma Dönemini temsil eden düşüncelerden birisi olarak mucize kavramı üzerine düşünmenin iki farklı örneğinin ele alındığı bu çalışma, farklı ekollerden gelen iki düşünürün sonuçta nasıl olup da aynı noktaya vardıklarını ortaya koymaktadır. Farklı yollarla (metod sözcüğü Yunanca yol anlamına gelen *metodos* sözcüğünden gelir) yürümek hakikate dair perspektifi değiştiriyor yalnızca.

Bu çalışmada ele filozoflardan Hume'a göre, mucize basitçe “doğa yasalarının ihlal edilmesi”ne dayalı bir kavramdır. Ona göre doğa yasalarını sağlam ve değiştirilemez bir deney temellendirdiği için, mucizenin olanaksızlığı, de-

neyden çıkarılarak ortaya koyulabilir. Çünkü bir şey doğanın içinde olup bitiyorsa bunun mucize sayılması mümkün değildir. Onun, mucize eleştirisini, doğa yasalarının çiğnenmesi olarak görmesi daha sonraları materyalist düşüncenin şekillenmesinde etkili olacaktır. Nitekim, materyalist filozoflardan Feuerbach, on dokuzuncu yüzyılda, mucizeyi bir fantezi nesnesinden başka bir şey olarak görmeyecek ve bu anlayış onu, Hıristiyanlıkla ilgili, insanın doğayı ve evreni tasavvur etme yetisini, duygusunu kaybettiği “sınırsız, ölçüsüz, taşkın, doğalcılık-üstü öznellik” eleştirilerine götürecektir (Feuerbach, 2008, s. 186).

Hume, nedensellik eleştirisinden yola çıkarak, “karanlık göz için olduğu gibi us için de acı vericidir; ancak karanlıktan ışık çıkarmak, ne emek harcanırsa harcanсын, hoş ve sevindirici olsa gerek” diyerek (Hume, 2015, s. 13) aydınlanmış insanın doğru akıl yürütmeye sahip, mucize ve benzeri gibi doğaüstü hiçbir şeyin olmayacağını bilincine varan insan olduğunu vurgular. Ona göre insanı dinsel inanca götüren akıl değil, korku ve umut gibi iki temel duygudur (Hume, 2016, s. 21). Hume, “Bizim kutsalın kutsalı dinimiz iman üzerine kuruludur, akıl üzerine değil” diyerek Hıristiyanlıkta aklın dışlanması -özellikle Ortaçağ'da- yarattığı sorunlara göndermede bulunur gibidir (Hume, 1976, s. 107).

Spinoza'nın mucize eleştirisinin temelinde ise Tanrı kavramı vardır. Spinoza'nın mucize hakkındaki eleştirisini radikal yapan, onun Tanrı kavramına yüklediği anlamın, tek tanrılı dinlerin tanrı anlayışından farklı olmasıdır. O, en başta tek tanrılı dinlerin doğaüstü Tanrı anlayışını reddeder. Ona göre, Tanrı doğadan ayrı, doğaüstü bir varlık değil doğanın kendisidir. O, yaratıcı bir Tanrı anlayışını kabul etmez ve doğanın Tanrı'nın algılayabildiğimiz sonsuz hallerinden yalnızca biri olduğunu düşünür. Spinoza'nın mucize ile ilişkili olarak bir diğer eleştirisi ise tek tanrılı dinlerin, Tanrı'ya, insani özellikler yükleyerek onu ödüllendirici ve cezalandırıcı niteliklere sahip insan biçimli düşünceleridir. Ona göre, insanları boş inançlara ve önyargılara götüren şey böylesi geleneksel inanışlardır.

Spinoza'ya göre, dinlerin mucize anlatıları üzerinden oluşturulan inanç doğa nedenselliğinin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Mucizelerle doğa yasalarının ihlal edilmesi Spinoza için Tanrı'nın yasalarının ihlal edilmesidir. Böylesi bir düşünce Tanrı'nın varlığını kanıtlamak yerine Tanrı'nın

varlığından şüphe edilmesi anlamına gelir. Çünkü doğa yasalarının evrenselliği sonsuz ve sınırsız Tanrı anlayışını verir. Tanrıyı mucize ile düşünmek ise aslında Tanrının reddedilmesi anlamına gelecektir.

Spinoza'nın mucize kavramıyla ilgili bir diğer düşüncesi, mucize anlatılarının insanlarda hayranlık uyandırmasıdır. Ona göre, Kutsal Kitapta anlatılanlar insanların hayal güçlerini etkiler, bu etkiyle insanlar hayret ve şaşkınlık içine düşerek mucizelere hayranlık duyarlar. Hume da Spinoza gibi düşünmüş, Kutsal Kitapta, mucizelerin şiirsel bir dille anlatılarak insanların duygularını ve hayal güçlerini harekete geçirdiğini ifade etmiştir. Her iki filozofa göre de, mucize anlatıları insanların hayal güçlerini etkilediği ve onlarda hayranlık duygusuna yol açtığı için inancın temeli haline gelir.

Sonuç olarak Spinoza ve Hume'un mucize eleştirilerine bakıldığında her iki filozof için nedensellik kavramının önemli olduğunu görmekteyiz. Spinoza Tanrı kavramından hareketle zorunlu bir nedensellikten bahseder ve Tanrı/doğa nedenselliği bağlamında mucize eleştirisi yapar. Hume ise epistemik öznenen yola çıkarak bir nedensellik eleştirisi yapar ve mucizeyle ilgili görüşlerini bu kavram üzerinde temellendirir. Spinoza ve Hume'un mucize eleştirilerinde ortak amaç insan aklının sınırlarını belirlemektir. Mucizeyi düşünmek, buna inanmak insan aklının sınırları dahilindedir. Ancak bu, aklın düşünemeyeceği bir olguyu, sanki gerçekmiş gibi kabul etmek anlamına gelir. Bu kabul etme elbette insan türünün mucizeye duyduğu gereksinim ile ortaya çıkmaktadır. Sorun da burada kendini ortaya koyar: insan, akli ile aklın söylediğini reddetmektedir.

Spinoza ve Hume, bilginin ve inancın sınırlarını belirleme çabası içinde bilimin, toplumun ve siyasi yaşamın içinde inancın konumunu yeniden kurmak isterler. Çünkü onlara göre inancın, bilimsel ve siyasi alanda yeniden konumlandırılması dindeki bağınazlığı ve boş inançları da engelleyecek, hoşgörünün hâkim olduğu özgürlükçü ve bilgiyle aydınlanmış –ne kadar ürkütücü bir rüya!- bir toplumsal düzen kuracaktır.

Kaynakça

- And, M. (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Audi, R. (1995). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. New York: Cambridge University Press.
- Balanuye, Ç. (2012). *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2005). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30). Ankara: TDV içinde s.350-352.
- Capelle, W. (1994). *Sokrates'ten Önce Felsefe I* (O. Özügül, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Capelle, W. (1995) *Sokrates'ten Önce Felsefe II*, (O. Özügül, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi
- Feuerbach, L. (2008). *Hıristiyanlığın Özü* (O. Özügül, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Feuerbach, L. (2015). *Tanrıların Doğuşu* (O. Özügül, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Gürkan, S. L. (2005). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30). Ankara: TDV içinde, s, 352-354.
- Hume, D. (2009). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme* (E. Baylan, Çev.). Ankara: Bilgesu.
- Hume, D. (2016). *Din Üstüne* (M. Tunçay, Çev.). Ankara: İmge.
- Hume, D. (2015). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* (M. Özgen, Çev.). İstanbul: Biblos.
- Hume, D. (1976). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma* (O. Auroba, Çev.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Kant, I. (2005). *Fikir Mimarları Dizisi 2* (N. Bozkurt, Haz. & Çev.). İstanbul: Say. Hacettepe Üniversitesi.
- Kant, I. (2002). *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi* (I. Kuçuradi, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (1993). *Arı Usun Eleştirisi* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea.
- Locke, J. (1706). *Posthumous Works Mr. John Locke*. London: W.B.
- Paine, T. (2016). *Akıl Çağı* (A. İ. Dalgıç, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Spinoza, B. (2016). *Teolojik – Politik İnceleme* (C. B. Akal & R. Ergün, Çev.). Ankara: Dost.

Spinoza, B. (2011). *Ethica* (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Kabcacı.

1 “Real Presence” İncil’de Matta 16:14-18; Luka 24:36-49; Yuhanna 20:19-23; Habercilerin İşleri 1:6-8 bölümlerinde anlatılan, İsa’nın öldükten sonra dirilip ete kemiğe bürünmüş bir halde havarilerine görünmesi hadisesidir.

2 Hume’un bu bağlamdaki düşünceleri ile Kant’ın alıntısını verdiğimiz düşünceleri arasındaki yakınlık dikkat çekicidir: “İnsan usu bilgisinin bir türünde özel bir yazgı ile karşı karşıyadır: öyle sorular tarafından rahatsız edilir ki, bunları göz ardı edemez, çünkü ona kendi doğası tarafından verilirler; ve gene de onları yanıtlayamaz, çünkü insan usunun tüm yeteneğini aşarlar” (Kant, 1993, s. 17).